

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

Daxil Cahangir oğlu Vəliyev

ƏLİ ŞƏRİƏTİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

İxtisas: 7210.01-Fəlsəfə tarixi

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKI-2013

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətsünəşliq kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor
Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova

Rəsmi opponentlər: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru
Arzu Əşrəf qızı Hacıyeva

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəmməd Əli oğlu Paşayev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası.

Müdafiə «13 » __12_2013-cü ildə saat ___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun nəzdindəki D.01.115 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı-AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31, AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « » _____2013-cü ildə göndərilmişdir.

**D.01.115 Dissertasiya şurasının
elmi katibi, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru:**

Sevinc Arif qızı Həsənova

ИШИН ЦМУМИ СЯБЬИЙЯСИ

Мювзунун актуальыы. Вяшягйууятин фялсфя-тарихи, мяняви-мядани, elmi irsindя Islam фялсфясинин yerи вя rolunun тядқиқ edilmяси щям hазыгда дцнyада Islama getdikя artan maraq, hям дя qloballashma вя dinлягин, мяданиууятлягин dialoqu бахытындан Азярбайсан фялсфя elmi qarгышында duran мцццм вязифялягдандир. Вцтюрццкдя зянэин Шягг фялсфя мяканынын ориэинал qollarындан biri olan Азярбайсан фялсфя тарихндя мцасир Islam фялсфясини тяшkil edян чохчаларлы тялим вя пязгйууятлягин, онагын yарадысысы olan шяхсиууятлягин irsinин яhatяли тяhlili вя elmi ictimaiууятимизя чатдырылмасы мцстягил инкишаф уолу илэ уурла ирялилийан республикамызда ыдди елми-интеллектуал тьялбата чеврилмишдир.

Сямйууятдя insanын yerи, onun mahиууятй вя yарадысы фялиууятй, баш верян дйишикликлярин гиймятляндирилмасы, idarяetмядя sosial ядалят prinsipi, ideal сямйууят, onun prinsiplяги вя s. kimi мясяляляг hямишя мцхтялиф идея-мяняви мювгеляри тямсил edян иътимаи-сийаси вя фялсфя фикир нцмайяндялярини дцщндцрмцщдцр. Юугянилмяси daim бюуцк актуальык кясб edян hямин мясялялягя мцnasibятин бирмяналы olmamasы, onlara Шягг вя Qяrb тьяккцг тязиндя мцхтялиф yанашмаларын olмасы халqlарын фяалийят формаларындан, inатындан, характерианд, бир сюзля, obyektiv вя subyektiv сябиййяли чохсайлы амиллярдян иряли гялир. Она зюря дя мцасир Islam dini фялсфясиндя мювсуд olan мцхтялиф пязгйууятлярин, islahatчы дцщцнсялягин арашдырылмасы мцццм яhямйууятя malikdir. Бу бахымдан тьякя мцсялman дцнyасында deyil, eyni zamanda вцццн Qяrb дцнyасында танынмыш filosoflardan biri olan, insan-дцнyа-сямйууят мцnasibятлягиндя ашкara чыхан problemlягин hялли цццн мцццм etik вя sosial problemlяги нэзэрдэн кезирэн, чохсайлы kitab вя арашдырмаларын мцяллифи олан Иран философу Яли Шяггитинин (1933-1977) юзцнтяхsus фялсфя irsinин юугянилмяси ыдди актуальык кясб edir. Тядқиқатзылагын қпанятиня гюгя, о hям мцсялman фялсфясини мцкяммял билян, hям дя Qяrbдя фялсфя тьяsilини тьяmillяшдирян bir filosof kimi юз фялсфя системини yarada bilimш, bir сыга мясялялягя мцnasibятдя бязи япяняви бахышларля ziddиууят тьяkil edян ясаслы тядқиқатлар ortaya qоумишдур.

Яли Шяггити ирси индики шяраитдя эетдикъя актуаллашан шуманизм контекстиндя хцсуси мяна кясб едир. Щазырда bir чох фялсфя, sosial-siyasi, sosioloji арашдырмаларда, elmi вя siyasi тядбир-

лягдя, konfrans вя гюгцшлягдя, siyasi вя ictimai хадимлягин чыхышларында humanizmля бабы мараглы фикирляг сяслянир, мцхтялиф тьяklif вя тюрсийяляг иряли сцрцццр. Lakin, etiraf edяк ki, idraki мцстявидя бу мясялядя bir чох қаранлык, намялум, hятта ziddиууятли мяqамлар қалмақдадыг. Humanizmля бабы зягүри анлауышларля, онагын мязmun вэ mahиууятй иля ятрафлы таныш olмаq, bir сыга suallara ясаслы cavab тармақ тьялб олунур. Qeyd edяк ki, мцасир qloballashma шяггитиндя Азярбайсан ictimaiууятщнасльыында humanizm мювзусу фялсфя тядқиқатларын хцсуси obyекти kimi индиу яддяг аз юугянилмиш вя бу сябядян дя adekvat арашдырмаларя, тарихи-фялсфя тядгигатларя olduqca бюуцк ehtiyac varдыг. Бу бахымдан гейд етмялийик ки, мцасир дюрвдя дцнyа фялсфя фикриндя тядқиқиня бюуцк ehtiyac дуyулан мясялялягдян biri kimi humanizm Яли Шяггити фялсфясиндя диқятй чякян problemlярдян бири олмушдур. Юз фялсфясиндя Islam humanizминя гениш yer верян filosofун фикирлягинин арашдыгылмасы, зянимизся, бу sahэдэ elmi фикря мцяййян fayда гятиря биляг. Чцкки онун дини-фялсфя эюрцшляри Islama yeni yанашмалары «hяқиқи Islam»ын ахтаргышынын зянэинлийини нцмайиш етдирир. Яслиндя Шяггитинин maraq доburан konsepsiyаларындан сауылан «Islam insanы konsepsiyасы»нда filosof insan, onun yарадылышы, varлыгы вя фялиууятини iki мцстявидя – humanizm kontekстиндя вя islam retrospektивиндя пязрдян кечирмякля yeni yанашма тятbiq edir. İnsan probleminин hяllиндя onun мцяууян етдйү цч истигамят (mistiklik, бягбягlik вя azadлык) инди дя юз актуальыыны хейли дяръядя сахлайыр.

Арашдырмалар эюстярир ки, Шяггитинин идеялар Слями кифайят гядяр эениш вя ячатялидир. О, Qяrb filosofларындан Fixte, Freyd вя башқаларынын insan «Мян»и haqqында фикирлягини дяриндя юугянмиш, бу мясяляуя башқа istiqамятдян - islam фялсфяси бахымындан йанашмышдыр. Шяггити ideal сямйууят барядя maraqлы фикирлягя чыхыш етмиш, idarяetмядя sosial ядалят prinsipинин islami қayдаларя сюуякяряк тятbiқинин зягүрлийини яsasландырмабя чалышырмышдыр. Onun ыdeal сямйууят konsepsiyасынын hазыгда Qяrb дцнyасында диқятля юугянилмяси мясялянин иътимаи мянасыны бир даща тяддигляйир. Тясадци дейилдир ки, Шяггити ekzistensialist filosofларын мцяууян фикирляг иля ццмтян газылашса да, pessimizmля дини бахымдан haqq қазандыгмыг, яксиня онун эялягяк цццн инам имканларыны юня чякир. Бу мянада онун мяlum «kamil insana» alternativ olaraq иряли сцрццц «ццсүрсүз insan» термини ыдди елми maraq доburуг: инсан гцсурлардан азад олмабя даим сяй эюстярмялидир.

Беляликля, Яли Шяриятинин дини-фялсәфи бахышлары юзцяняхсус зяпәинлий маликдир; бу зянәин идеялар аляминин шяртярәфли юйрянилмяси, буйцмякдя олан няслин формалашма-сынын вя инкишафынын зярури цнсцрця чеврилмяси чох ваьиб иьтимаи тялябатдыр, шям елми-нязари, шям дя практик ящя-мийят кясб едян проблемдир.

Миовзунун ишлянтя дягясяси. Азярбауьан фялсәфяси тарихиндя Яли Шягятинин дини-фялсәфи гюцшляги ilk дяфя олагаь тьхлил predmeti kimi se-чилмишдир. Лакин son иллягдя problemin аугы-аугы аспектляги иля баьлы ясасян харисэ мцтяхяссисляг тьгяfindяп мцяууяп ишляг гюцшмцшдир: Яли Шягятинин фялсәфи ирси мцхтяlif истиqамятлягдяп тьдццк едилмишдир; бу да kompleks-sistemli уауашма принципинин тялябляри йетяринья эюзля-нилмядийи цццц big сыга арашдырмаларда уаньыш нятисяляг чыхагьл-мышдыг.

Bir сыга мцтяхяссисляг юз ясягягиндя Яли Шягятинин ясасяп bir islam filosofu kimi тьдцццня хцсуси уер ауьтмышлар. Бу сырада S.L.Agayev¹, Я.M.Aqahi², V.N.Vorobyov³, Q.S.Yefremova⁴, A.K.Lukyanov⁵, A.V.Saqadeev⁶, Ш. Akhavi⁷ вя башгаларынын адлагьты чяктяк олар.

Тьдцццатчылардан V.Q. Malushkov, M.Bayat – Filipp вя б. Яли Шягяти уарадысылыьында insan problemini юня чякмиш, юз fikir вя мццлахизялягяни bildirmishляг.⁸

V.N.Vorobyov, A.V.Saqadeev ьmumiyyetlә İnan vә yaxın Cәrq

ццкәләриндя дини, фәлсәфи дьныагцгьсьньн formalacmasından бәһс etmielәr. B.N.Vorobyov isә әsasән İnanın дцвләт ideologiyasının formalacmasını vә buna тясир эюстярян амилләги нязярдяп кечир-мишдир. Әли Cәриәтинин ideyalarının da bu ideologiyanın formalac-ماسında мьәууәп qәdәr rolu olduьunu qeyd etmiedir.

Q.S.Yefremova, V.Q.Maluckov, A.K.Lukyanov цз әsәrlәrindә Әли Cәриәтинин фәлсәфи, дини, sosial гцгьеләринин бәзи мәqамларını тәдццк etmielәr. Q.S.Yefremova әsasән Cәриәтинин sosial-siyasi fikirlәrindән бәһс etmiedir. Q.S.Maluckov цз әsәrlәrindә ьmumiyyetlә o дцврдә İranda баә verән proseslәri араәдирмиш, Әли Cәриәтинин әsasән insan haqqındaki fikirlәrinә цнәм vermiedir. A.K.Lukyanov isә ьmumiyyetlә islam dinin мьһьм сәгәуанларından olan еiәliyi vә onun уаранма тарихини, eyni zamanda bu сәгәуанın тәsiri нәticәsindә Әли Cәриәтинин дьныагцгьсьньн formalacmasını тәдццк etmiedir.

Avropalı тәдцццатчылардан olan Bayat-Filip мьасир İnan ictimai-siyasi һәуатının formalacması контекстиндя еiә ideologiyasından vә шямин ideologiyanın o дцвр ьзып fәal ньмайәндәләрindән olan Әли Cәриәtidән бәһс etmiedir.

ьmumiyyetlә, bu vә ya digәr тьдгигатчынын ясярляриня диqәт yetirdikdә гцгььк ki, bir qism тәдцццатчылар İranda баә verән proseslәri тәдццк etmie, inqilabın ideya мәнбәләрindән biri kimi dә Әли Cәриәtidән мьәууәп iqtibaslar гәтirmәklә kifayәtlәнmielәr. Баәqә тәдцццатчылар isә Әли Cәриәтинин фәлсәфи, дини, sosioloji, insan, сәмиyyәт haqqında fikirlәrinin yalnız мьәууәп мәqамларını араәдирмишлар. Biz isә цз тәдцццатımızda Әли Cәриәтинин дини-фәлсәфи гцгьеләринин бьтьн мәqамларını, insan haqqında olan konsepsiyalarını sistemli еәkildә тәдцццата сәlb etmәуә залışacaьыq.

АВШ тьдцццатчысы Y.Richard Яли Шягятинин islam вя диәяр мядьяниyyatляг барядя fikirlәrini тьхлил etмиш, oradakь konstruktiv fikirlәr барядя мццлахизялягяни сюулятмишдир.¹

Dissertasiyanın цазырланмасында Яли Шягяти ирсиня даир тьдгигатларын фяргли ролу нязяря алынмыш вя бу мяqсыдяля bir чох İnan, Qarb, һям дя rus мццәллиягянин арашдырмаларына мцграсият edilmish, зягурят olduqда isя аугы-аугы бахышлагьн мцqayisяli тьхлиli арагьлмышдыг. Burada biz yalnız bir нечя мццәллияфин адыны хцсуси вурьуламаг истьрдик, onларьн ясягяги

¹ Richard Y. "Contemporary Shii Thought – Keddie N. R. Roots of Revolution: an interpretive History of Modern Iran". New Haven – London 1982.

¹ Агаев С.Л. Иран рождение республики. М.:1984; Агаев С.Л. Зигзаги иранской революции.// Вопросы истории. 1985. №1, Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем. М.: 1981; Агаев С.Л. Революционные движения и реформы в Иране. М.: 1982.

² Агахи А.М. Из истории общественной и философской мысли в Иране (Вторая половина XVЫЫЫ века). Баку: 1971.

³ Варобьев В.Н. Мифотворческая функция государственных идеологических доктрин в Иране 60-70-х годов XX в./ Массовая литература в странах Азии и Африки М.: 1985.

⁴ Евремова Г.С. Социально-политическое концепции Али Шариати // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 13,1986, №2.

⁵ Лукьянов А. К. Али Шариати и его мировоззрение. Тезисы конф. асп. и молодых научных сотрудников. Т.1.М.:1981, с. 127 70.; Лукьянов А.К. Революция и государство в концепциях шиитских идеологов./ Современный Иран; Этапы и особенности революционного процесса. Реферативный сборник. М.: 1984

⁶ Сагадеев А.В. Религия и философия в арабских странах./ Философия и религия на зарубежном Востоке. XX век. (Сб.ст.), М.:1985

⁷ Akhavi Sh. "Shariat's social thought. – Religion and Politics in Iran: Shiism from Quictism to Revolution". Ed. by Nikki R. Keddie. New Haven: Jale University Press London 1983.

⁸ Малушков В.Г. Хромова К.А. Поиски путей реформации в исламе: опыт Ирана. М.: 1991.

dissertasiya müvzusunun tədqiqində istəy ideya-nəzəri, epistemoloji səhətə, istərsə də faktoloji materialların dəyərliyi baxımından müddət rol oynamışdır. Bu mənada Ayaullah Dəstəybin¹, Ustad Şahid Mürtəza Müctəhhərinin², Ustad Misbah Üzdinin³, Ustad Səfər Sühanli Təbrizinin⁴, Əli Nəcran Təbrizinin⁵, G.A.Tavassolinin⁶, E.A.Doroshenkonun⁷, Q.S.Yefremovun⁸, A.K.Lukyanovun fundamental əsərlərinin əhəmiyyətini ilk müvəffəqiyyət gəldiyi istərdik. Nəmin əsərlər problemi dair arxivləşdirilmiş tədqiqatlar icrasında ən sistemli, dərin, ətraflı, arxivləşdirilməsi baxımından digər tədqiqatlarla bərabərdir.

Tədqiqatçılarından Samuel Hantinqton və Frensis Fukuyama da Əli Şəhriyyətinin bir sıra fikirləri və mövzularını müzakirə etməklə bildirmiş, onun nəzəriyyəsinə pozitiv və çatışmayan səhətləri göstərmişlər.

İranda dini-siyasi və fəlsəfi fikirlər, Əli Şəhriyyətinin fəlsəfəsinin bəzi səhətlərinin təhlili bir sıra Azərbaycan tədqiqatçıları da müzakirə etmişlər. Onlardan R.N.Aslanova⁹, Q.C.Məgəddil¹,

¹ Dəstəybin A. Böyük gənərlər. 1-ci cild. (Tərcümə edən Məsum Əlizadə). Bakı: Böyük gənərlər 2-ci cild. (Tərcümə edən Məsum Süleymanov, İlqar İsmayilzadə). Bakı: Dəstəybin A. Böyük gənərlər 3-cü cild. (Tərcümə edən İlqar İsmayilzadə). Bakı: Fəxrəddin nəşriyyatı.

² Müctəhhəri. M. İlahi ədalət. (Tərcümə edən Aşabal Mehdiyev). Bakı: Şəhriyyətin nəşriyyatı, 2005;

³ Üzdü M. İdeoloji və etik nəzəriyyəyə aid bəhslər; Üzdü M. Tovhid İslamın ideoloji və dəyərləndirmə sistemində. Üzdü M. Allahın doğması. (Tərcümə edən Məhəmməd Əzəri). Şəhriyyətin, 2006.

⁴ Təbrizli B.S. İlahiyyat elmi və İslam mədəniyyəti: 1-ci cild. (Tərcümə edən Rəsul İsmayilzadə), Təbrizli B.S.. İslamda əqidə əsasları. Bakı: Qələm, 2003.

⁵ Təbrizli Y.Ş. İslamın gizli qalması haqqında. Bakı: 2008.

⁶ Tavassoli G. A. Bibliographical Introduction. – Shariati A. On the Sociology of Islam. 1980;

⁷ Дорошенко Е.А. Некоторые аспекты шиитско-суннитских отношений / Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока: Сб. статей. М.: Наука, 1982; Дорошенко Е.А. Эволюция исламских концепций в официальной идеологии Ирана (1963-1983) / Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока. Сб. статей, Наука, М.:1986; Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. М.: Наука, 1982; Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране М.: Наука, 1985.

⁸ Ефремова Г. С. Социально-политическое концепции Али Шариати // Вестн. Моск. Ун-та Сер. 13,1986, №2.

⁹ Aslanova R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004, 263 s; Aslanova R.N. İslam və mədəniyyət. Bakı: 2002

A.M.Agahi², S.S.Xəlilov³, A.Əhədov, N.Əhmədli, N.Ə. Rəhimov, N.B.Hüseynov⁴, A.M.Şükürov⁵, R.Əliyev, E.M.Yəsgərov, İ.Rzəyeva və N.Herisçi, V.S.Vaheyrov və b. adlarını çəkməyə ehtiyac yoxdur.

Aparılmış tədqiqatların əhəmiyyətini yəqinə qiymətləndirməklə yanaşı, onu da qeyd etməyə lazımdır ki, Əli Şəhriyyətinin fəlsəfi irsi hələ də tam şəkildə öyrənilməmişdir; bu zəmanin irsinin birinə vəziyyət, sosial-fəlsəfi baxımdan əldən düşmüşdür və ələ keçirilməsi üçün əhəmiyyətli işlər aparılmalıdır.

Tədqiqatın obyektini Əli Şəhriyyətinin ideya-nəzəri irsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə əsasən filosofun dini-əxلاق sistemini, bu sistemdə onun dini-fəlsəfi əxلاقlarının yeri və məzmununu təşkil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müəyyən əlamətinin böyük filosoflarından olan Əli Şəhriyyətinin dini-fəlsəfi irsinin arxivləşdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı konkret tədqiqatçıların vəzifələrinin həllini tələb edir:

- Əli Şəhriyyətinin dünyəvi formalaşmasına təsir edən amilləri tədqiq etmə;
- filosofun insan probleminə baxışını öyrənmək;
- Əli Şəhriyyətinin «ideal cəmiyyət» konsepsiyasının elmi əsaslarını aydınlaşdırmaq;
- filosofun «mədəni inqilab» nəzəriyyəsini nəzərdən keçirmək;
- Əli Şəhriyyətinin digər İran müsəlman filosoflarının dini-fəlsəfi baxışları arasında müqayisə və paralellər axtarmaq;
- filosofun düşüncələr əlaməti islam humanizmi

¹ Məgəddil Q.C. Səyid Səməddin Əfqani /"Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər" jurnalı, 2008. №5-6; Məgəddil Q.C. Səyid böyük təfəkkür sahibi// Milli Aviasiya Akademiyası humanitar fənlər kafedrasının elmi əsərləri. Bakı: 2002

² Ağaxi A. M. Из истории общественной и философской мысли в Иране. Вторая половина XVIII-XIX века, Баку: Елм, 1971

³ Xəlilov S.S. Şəhriyyətinin və Əhədovun ideala doğru. Fəlsəfi tədqiqat. Bakı, 2004; Fəlsəfi tarix və müasirlik. Fəlsəfi komparativistika. Bakı: 2006.

⁴ Hüseynov N.B. İran dini-siyasi və fəlsəfi fikrinə "İslam inqilabı" konsepsiyası. Bakı, Elm, 1989; Seyid Mahmud Taleqaninin dini-siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi. Bakı: Səda, 2006

⁵ Şükürov A. Şəhriyyətinin fəlsəfi və filosofları. Bakı: 2005.

anlaýyşyнын мязmun-mahiuýyatini ачыqlаmaq, onun ideýa-nyazgi aralaryны мцяууянляшдирмяк;

-сәмиууятдә миқрасиә мясяляляги барясиндә filosofun fikirlärini нязрядяң кечирмяк;

-Яли Шягиәтинин Ислам зиялысынын сәмиууятдә тәуинатына бахышларыны арашдырмаг;

-filosofun dini-sosioloji konsepsiyасынын сәыййяви мязqamlарыны шяrh etмяк;

-dinamik дәуишяң мқасir дцnyada Islami дәуяглярин характерик хцsusiuýatлярини вә tendensiyаларымы, milli ruh вә milli дюvлтчилиуя olan yeni тлябляги юугянмяк.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Тядқиқат ишиндә Азягбауған фялься elmindә Яли Шягиәтинин дини-фяльсяfi irsi ilk дяфя olарақ системли шякилдә арашдырылмышдыр. Dissertasiya ишинин мязmununda ifädя olunan elmi уеныликляги ашаьдакы шякилдә qrupлашдырмақ olар:

- filosofun istifädя etdiyi kateqorial апаратын фяльсяfi mahiuýyati ачыqlанмыш, islami дәуяглярин мцяййяң olunmasында epistemoloji хцsusiuýatляр шяrh edilmiş, bu istiqamятдә мцvafiq anlaýышлар sistemi вә уанашма цullары тядқim olunmuşdur;

- «ideal сәмиууят» нязгиууясинин formalашмасына вә тyakамццня тясir grostягяң амиллярин системли тьhlili арагылмышдыр;

- filosofun dini-sosioloji konsepsiyасынын mahiuýyati цзя чыхагылмыш, онун нязяри ирсиндә «фасилясиз ингилаб» вә «мядәни ингилаб» идеялары фяльсяfi-тарихи аспектдә дйяряландирилмишдир.

Dissertasiyanın nязги-metodoloji ясасларыны тарихilikля мянтиқилийн, konkretля мьсәггәдин вәhdәti, бцтювлцкдә проблема комплекс системли йанашма prinsiplяги тьшkil edir. Eyni zamanda, арагысы anlaýышларын шяrhиндә qnoseoloji вә ontoloji мязqamlарын вьhdяti вә adekvatлыбы prinsipi яһямiuýyatlil rol оунамышдыр. Тядгигат просесиндә йери эялдикья цмумиляшдирмя, групплашдырма-анализ, синтез, индуксийа, дедуксийа, мцгайися вә с. методлардан истифадә едилмишдир. Тядқиқат ишинин ideýa-nyazgi мянбялярини Яли Шягиәтинин fikir вә мцlahизяляги, таыммыш alimляр, filosofлар, politoloqlар вә sosioloqlарын тядқиқ olunan проблемля баьлы elmi ясярляри тьшkil edir.

Тядқиқатын елми-nyazgi вә praktiki яһямiuýyati. Dissertasiyадакы materiallardan вә ялдә edilmish нятисягярдяң Яли

Шяриятинин фяалийят эюстярдийи дюврцн дини-фяльсяfi шяйа-тыны даща конкрет истигамятлярдә арашдырмаг ццң истифадә олуна биляр. Бу материаллар ейни заманда, фяльсяfi тарихи, ilahiuýat, din фяльсяfi, sosiologiya kimi фяnnлярин хцsusi бюлмяляринин тядrisi, konfrans вә seminarлар ццң мцharizә мянляринин, elmi мязузя вә чыхышларын, metodik вьsaitлярин hazыrlанмасы ццң тядris programларынын тьrtibi ьзьп мцяййяң ящямийятя маликдир. Тядқиқатын elmi нятисяляги идеоложи сащдә чалышан мцтяхяссислярин юз фялиуýatлярини optimal уюцмдә qurmалары ццң yardымчы olа bilяг.

Ишин апробасиасы. Dissertasiya иши Вақы Дюvлт Universitetinin «Фяльсяfi тарихи вә мядәниууятшцnasлық» kafedрасында йериня йетирилмиш, мцzakirя олунмуш вә мцdafийя тядқim едилмишдир. Ишин мязмуну вә башлыгьа мцddялары мцяllifин няшр олунмуш елми мягаля вә тезисляриндә, мцхтялиф елми-практик конфранс вә семинарлардакы чыхышларында (2007-гь- 2012-гь илляр) юз яксини тапмышдыр.

Ишин структуру. Dissertasiya girish, iki фяsil (алты уагымфяsil), нятися вә istifädя edilmish ядбяиууят сиуаһысындан ibарятдир.

ДИССЕРТАСИЯНЫН ЯСАС МЯЗМУНУ

«Эриш»дә мювзунун актуаллыбы ясасландырылыр, проблемин ишлянмя дяръясы арашдырылыр, тядгигатын мягсяд вә вьзифяляри, елми йенилийи, нязяри-методоложи ясаслары, елми-нызяри вә практик ящямийятя мцяййяңляшдирилир, ишин апробасийасы ачыqlаныр.

Диссертасийанын «Яли Шягиәти фяльсяfiсинин яsas аспектиляри» адланан бирингьи фясли цч йарымфясилдян ибарятдир. Бу фяслин «Fәlsәfi дцnyаgюгцщцң formalашмасы» адланан бирингьи йарымфяслиндя философун дцнйәюрцщцңн формалашмасына тясир едяң амилляр мцфясял тьшчил едилир. Гейд олунур ки, Иранын философ, илашийятчы, тарихчи вә идеологлары гьямийятдяки социал-сийаси щадисяляри мцяййяң гядяр арашдырмыш, кечмиш адят-янянярля баьлы нязярийяляр иряли сцрмщ, ясасяң Авропа мцтяфяккирляринин ирсини юйрянмяйя цстцнлцк вермиш, Иранын мқасир фяльсяfi дцщцнъясинин формалашмасына гьдди диггят йегирмямишляр.

Иранын мяшшур философларыннан олан Я.Шягіяті дэ Fransanın Sorbonna Universitetinə охуйаркян L. Massinyon, A. Lefevr, J.P. Sartp, J. Konton, E. Fromm, M. Veber вэ башқалагынын мңһазирялягін дінләмиш вэ онлагын бир чоһу илә уаһындан таныш олмушдур. Шягіятинин дңуагюцщңңң формалашмасына Қяғб мңһитинин, Қяғб фяһсәфи тәлимләринин вэ философлагынын тәсирі һисс едиләскә дәғәсәдә олмушдур.

Islam dini fәһсәfәsindә юз дәст-хәттә илә сечилән Шягіяті фәһсәфә, ilahiyat, sosiologiya sahәsindә bir чоһ ясарлягін мңәһlifidir. О, еyni zamanda чоһ гүцлү ideoloq вэ islahatчы олмушдур. Filosofun ян баш-һыса ideyasы шяғигятә һаил олмағ цңң исламын яһасына, юзяуинә қауытмақдыр. Onu парһат едән ян мңщңм problem “юзгәләшмә” problemidir. Онун фикриньә, хцһsusilә Қяғб дүвләтлягінин тәсирі илә islamda юзгәләшмә prosesі getмиш вэ һятигядә бу дин мңәsir дүврдә башқа istiqamятә уюһләмишдир. Buna гюгә дә Я.Шярияті сәмиуятдә яһ islam pһnsiplәgini бәғрә етмәк istәyirdi. Onun bu ideyalары халқ ағасында буюцк гәбятлә қаршыландығына гюгә 1977-ci ildә Шягіяті Londonda мңәһмәлә шякildә дңуасыны дәуишдә. Lakin onun юһмәз идея вә fikirlәгә 1979-cu ildә Iranda баш верәһ һәғкәтәһ ideya мәнбәлягіндән биринә чевгилдә.

Шягіяті тәкәсә Шяғрү дңуасында deuil, шям дә Қяғбдә, хцһsusilә дә Avropada таныһмыш бир шяһс idi. Onun уцзляглә ясарі Қяғби Avropa dillәgинә вә түрк dilinә тәғсәтә edilmishdir. Бу ясарлягдән “Dinә гағшы din”, “Нә етмәлә”, “Цңһмәт вә iman”, “Dini танымағ”, “Нәғ һисгәт бир inqilabдыр”, “Юзә дүвщң”, “Исламы танымағ” вә s. гейд етмәк олар. Тәсәдүфи дейилдир ки, Я.Шярияті шағгынәдә йәзылан ясарляр онун популярлашмасында гәддә рол ойнаһмышдыр. “Bizim yerimizә дңщңнянляр”, “Яһ Шягіятинин һәуәт вә дңщңңсәsinә toplu bir бахыш”, “Низмәт вә islah”, “Яһ Шягіяті kazanманын вә гәһшimin юретмәһи”, “Яһ Шягіяті Iran devriminin ideoloqu”, “Яһ Шягіяті allahpәғst socialist” вә s. әсарляг бу гәбилдәндир. Яһ Шягіяті һаққында Frensis Fukuyama kimi гюгкәһли Гяғб мңәһlifinin yazдығы вә түрк dilinә тәғсәтә edilmish “Яһ Шягіяті цзягинә бир oturum” мңәqalәsi еһми иһтимаийәтин гәддә мараһына сәбәб олмушдур.

Insan probleminә dini islahatчы уаһашманә Яһ Шягіяті чоһ мңһңм вә aktual сауһмышдыр. О беля һесаһ edirdi ki, мңәsir “сңң” sivilisasiyanын, сәмиуятин тәһи мңәnasibәtлягінин oldуу дүвгә қауытмасына ehtiyas vardыr. Islami дәуәгләгә тәдқіқ едән шяһс kimi

ideal сәмиуят аһтарышы истигамәтиндә яввәлкә дүвгә қауыдышын яһас шяғrtini insanын ilahi тәуинатынын баша дңщңмәsindә гюгүрдү.

Яһ Шяриятинин фикриньә, islamda olan һәқiqi insan тәһми Мәһмәтдә реуәһмбәгін юцмңдән sonra тәһrif edilmishdir. Buna гюгә дә диндә яһаслә islahatларын апарылмасына ещтигәһ йаран-мышдыр. Бу islahatlar пәтисәsindә мңсбәт олан пә varsa, һамысыны дирчәһтмәк, сүнi-yabансыны ися күкүндән мәһв етмәк зәуридир.

О, беля һесаһ edirdi ki, Islam dini мңхтәһlif sivilisasiya вә мядә-һиуәтлягін тәмәsында inkishaf edәrkәһ яһаслә дәуишкlikлягә мәғуз қалмышдыр. Yenilәшмә kһnsepsiyasыны izah edәrkәһ Шягіяті qeyd edirdi ki, islam мңхтәһlif milli мядәһиуәтлягін kontekstindә мңхтәһlif фәһсәфи kһnsepsiyalарла яләқәһndirilib zamanын gedimәty prosesindә тәnzimләnmәlidir. Беля дңщңмәһә кифәһт гәдәр яһас вар ки, Я.Шяриятинин дңһәәюрцщңңң формалашмасында ислаһи гәһ-һағлар гәддә рол ойнаһмышдыр.

Диссертәсийәдә гейд олунур ки, Шягіятинин фәһсәфи дңуагюц-щңңң формалашмасында онун мәһsirlәри olan гүркәһли ictimai-siyasi хәdimләр Seyid Нцсейн Нәср, Sәid Qutb kimi filosofлар әцлү тәsir гюстәримшляр. Она әурә дә диссертәсийәдә Яһ Шягіятинин, Иран философү Сейид Щцсейн Нәсрин вә Мисир философү Sәid Qutbңң фәһсәфи гюгщңлягә мңқәуисәһи тәһһil едилер, уйһун мәғамлар мңәһйәһнләшдирилир.

Шяриятини бәзән Тәмәләддин Яфганинин вә Мәщәһмәд Ябдүңң (Abdoun) идея варисә адләндәрырлар, амма бу мңғәһи-сәһнин дңзәңңлщңщ щбщәһлидир, цңңки сонунһулар дащә чоһ ислаһ тәһмийәтинин модернизәсийәsынын тәряфдарлары кими, Ислаһ интибащынын идеолоғлары кими чыхыш едирдиләр. Мәщәһмәд Иғбалын бахышлары да Шяриятидә рәбәт оһатмышды. Лакин бу рәбәтин фәһл тәсир әцгңня малик олмәsыны тәсдигләмәк чәтиндир.

Беляликлә, Я.Шяриятинин дңһәәюрцщң гейри-йекңинс идея мәнбәляри зәһминдә формалашмыш вә ориғинаһ хцһсу-сийәтлярә малик олмушдур.

Биригәһ фәһлин икнги йарымфәһли «**Дин фәһсәфәsi: mahiyәti, әsas хәһsusiyәtlәri**» адләһыр вә мңтәфәккирин дин фәһсәфәsинә даир мәһlahizәlәgинин араedirilmasına һәср olunur. Философун дини-фәһсәфи әюрцщңляринин мңғәһиsәһи тәщлили дащә чоһ

онун ики ясаринда - «Islam sosiologiyası haqqında mühazirələr» və «Makrsizm və digər Qərb yanlışlıqları – İslam tənqidi» kitablarında юз яксини тапыр.

Şəriəti dövgətməzün kəskin яхлақи-etik, siyasi və cümumiyyətə, bəşəri problemlərin həllini İslamda və Quranda axtarmasına baxmayaraq, modernizm prinsipinə yad olmamışdır. Lakin о, юзünçün dini-fəlsəfi və dini-sosioloji konsepsiyasını İslam dini prinsiplərinə uyğun təcdim etməyə çalışmışdır.

Бу йарымфəsilдə Şəriəti иля Иран фəлософу Сейид Şесейн Нəsrин фəлсəфи эюрчшлєри арасындакы фəрг мџфəссєл тєщил олунур və гейд олунур ки, Нəsr İslam sivilizasiyasının başlıca хəsusiyətini İslamın bir təlim və həyat tərzi kimi sabit və dəyişməz xarakteri ilə bəlləyirdi. Яли Şəriəti исє bildirirdi ki, onun Qurana, Quran ауялєrinə, həyatın siyasi, sosial, sosial-psixoloji və etik məsələlərinə münasibəti диярлєrinдєн fərqlənir. О, Qurandan tarixi, sosioloji və humanitar yönündə yeni tələmləry ашкарə чыхармаға çalışыгды. Onlardan biri дə ыslam sivilizasiyasının yaradılmasında miqrasiyanın roluna aiddir. Digər дənyə sivilizasiyalары kimi islamda да miqrasiyanın rolunun çох бюүк olduь Яли Şəriəti tərfindən хəsusı vurьulаныр. Тəмиййəтин инкишафында халг күтлєлєринин хəсуси ролуну дєстєклєйєн Şəriəti йəзырды: «İslam sosial fikir tarixində ilk məkəbdir ki, халq – tarixi və сəмиууəti мџууєн едєн яsаsдыр, fundamental faktordur. Тəмиййəти мџиййєн едєн F. Nitschenin qəbul etdiyi kimi seçilmişlər deyil, Platonun hesab etdiyi aristokratiya və яуанlar deyil, T. Karleyl və R. Emersonun qeyd etdiyi бюүк шəхsiyyətлєр deyil, Aleksis de Tokvillin vurьuladıьы saf qan deyil, nə ruhanilər, nə дə intellektuallar deyil, yalnız və yalnız халq күтлєлєridir»¹.

Яли Şəriətinin «Товhid» принципinə юз мүнəсibəти олмушдур. Tovhid dedikdə бəтүн monoteistлєр tərfindən qəbul edilmiş Allahın vəщидлийинин etiraf edilməsi bəşəri дəщидлєрдə. Lakin Şəriəti «Tovhid»i həm дə дənyəгюгчшч kimi гəбул едирди ки, burada universum бəтүвлүцү ifadə edir. Eyni zamanda, bu və ya digər дənyəyə бюлүнмə, тəбии və фювқялтəбии, substansiya və тəнə, ruh və бяднə бюлүнмə deyil, бəтүвлүк яsа гюгчлүцүдə. О, insanın Allaha münasibətini образлы шəкildə ишық və həmin ишыьы верєн чыраг ilə

müqəyisə etməyə çalışыгды. Allahın, тəбиətin və insanın яsасы eynidir. Eлə bu яsaslarda onlar vəhdətdirlər. Фəлософун фикринə, tovhid нюгтєyi-нəзrindən varlıq iki hissəyə бюлүнч: гюгчнєн və гюгчнмєз hissələr. Bu ontoloji бюлгц deyil, epistemoloji, mənəvi бюлгцдє. Гюгчнєн (təzahür едєн) дənyə бəтүв ишəлєр (ауялєр) və normalar (сүннєлєр) ideyasından ibarətdir¹.

Şəriəti sosial сферəyə трансформацияламаға сювг едєн дурд фундаментал эцц - шəхсийəт, янєнə, тєсəдцф və күтлєни гəбул едирди. Фəлософ тарихдə шəр шейин тєсəдцфлєр тєрфиндєн шəлл олунмəсы фикрини тєнгид едирди. О, шəмчинин тарихдə шəхсийəтин ролуну мџтлєглєшдирєн тəлимлєрə гəршы чыхырды.

Биринчи фəслин «**Яли Şəriəti fəlsəfəsində insan problemi**» ədlanan цчнчц йарымфəслиндə мџтəфəккєрин инсан və онун фəлиййəти иля бəьлы дəщнчлєлєр əлєми тєщил олунур.

Şəriəti мювсуд olan digər dini-ideoloji дənyəгюгчшлєrinin яksinə olaraq, İslami дəуялєр vasitəsilə insanın үдкəlməsi və шəхsiyyət kimi formalaşmasını яsаs ideoloji bir prinsip kimi ortaya qoyurdu. “İslam inancыyla insan kimliyinin-fitrətinin ауылмазлыьы, insanın sahib olduьү мџтəqil iradə ilə iki күтbdən birini seçə bilмєк qabiliyyətinin olması və bu iradəyə dözгү istiqamətdə istifadə etməsi цчн юнчлє чыхан янğялєri aradan qaldырмаьын vəsibliyini vurьulaуыг”².

Şəriəti insanın мџтəqil, гюзл, bilikli, дənyəni дəрк едєн, дəщнчлєи və нəһəуəт Allaha ян уахын olan bir varlıq olduьуну qeyd edir. О, insanın мювгєйини йцкєк гиймəтлєндирєк гейд едир ки, insanlar pəлчықdan, тəлєклєр nurdan yaradılmışлар və нəsil etibarətilə тəлєклєр insandan цстүн olmasına baxmayaraq, тəлєклєр insanın qəршысында səcə etmişlər.

Şəriəti цч яsаs istiqaməti fərqləndirir və гейд едир ки, bu istiqamətlєр insan problemini həllətmə чəгчivялєrinдə мџтəvvəqiyətлє бирлєширлєр. Şərti olaraq İran filosofu onu mistisizm, бəрəбərlik və azadlıq kimi ifadə edir.

Şəriəti бєлə щєсəб едир ки, mistisizm Şərqдə мювсуд olduьү kimi Qərbdə дə мювсуд olmuşдур, cümumiyyətə, hərədə insan уашаыьsa, orada мювсуд olmuşдур. Бəтүвлүкдə, “misticizm – insan

¹ Шəriəti и его верə в истинное духовенство. (Сост. М. Р. Джəвахари –Хəбər вə Назəр). Тегеран: 1358

² Ali Şəriəti. İslamı anlamak. İstanbul: 1997.

¹ Малушкөв В.Г., Хрөмовə К.А. Поиски путей реформации в исламе: опыт Ирана. М.: Наука, 1991

тәбиятинин сизгисидир” вә onun elementläri бütүн дүңуагюгүцщ форма-ларын да мювсуддур.

Тәбиятин вә инсанын инкишәф yolu ilk insanda mistik hissлягін ыаранмасы илә аугылмышдыр. Bununla белә, Шягятинин фикриньә, mistik hissляг “insan тәбиятиндә чыхан интеллектуал тәзәһүрдүр”¹.

Шягяті hesab edir ki, ateistлягін iddia etdikлягі “gizliya inam-sызлыq” insаны алчалдыр. Onu “yerdяки сяннатдә” imtina etмяк arzusu, fanilik qarшысында яуилмя вә fanilik алчалдыр. Ruhі inkiшафа сьбьәб olan mistisizm, insana тәбият цзягіндә усалмаба кюмяк edir.

Я.Сягятинин фикриньә bizim дювгүцүцздя интеллектуал мүсәлман сяміууятини ateistik яасalara сюкянмиш bir истиqамятя арамаq сьһди күтляни учурума итляуаясяк, onлары юзлягини dini qouуанлар elan edянляг тьгьфіндә иртиьачы вә imperializm цүввялягинин қусаьына атаьагдыр².

Шягяті бütүн суаллары transsendental Мүтлягя вә maddi obyектя, subyekтя мүнәсибят хакактері бахымындан изащ етмяйя сьй эюстярмишдир. O, iddia edir ki, ekzistensializm kimi, islam da insana юзүцц дьрк етмяуя, юз арзуларымы вә imkanларымы баша дүшмяуя кюмяк edir. Eyni zamanda, onun fikринся, islamda pessimizm яер yoxdur. Дүңуанын esхotoloji гьсmini сызан Qurani-Kягim мюмин мүсәлмана гьлясяуя мүнәсибят бахымындан inam verir, инсана дьрк олунабаг дьгьсядя аудымылыг verir ki, сонда “onun хеуігхәх ямял-лягиня вә сьһдляриня мүтляг бахыласаq, sonra o layiqli вьхшішля мүкаfatlanасаq”³.

Диссертасийанын икиньи фьсли «**Яли Шягятинин sosial фьляфь konsepsиуасы**» адланьр вә цч йарымфьсли ящатя едир. Бу фьслин «**İslamın tәkmillәdirilmәsinә konseptual yanaьma**» адланан бириньи йарымфьслиндя исламын мювьуд вязиййятиня вә эялягьәк инкишафына концептуал йанашма юз яксини тапыр. Шягяті белә hesab edir ki, мүсәқил “sүни” sivilisasiya мүвьяққяті olsa da, ideal сяміууятя мүнәсибятдә Мьһяммьад реуьямьбьг тьгьфіндә ортауа qouулан “kamil insan” prinsiplягі vasitiesilя “тәбий инсан” prinsiplягиня

қауытмаq ццц ондан vasityә kimi истифадя етмяк imканы ялдя вәгилмятлядир.

Язляли ислама қауыдышып яп мүһүм шьртлягіндә бирини Шягяті инсанын юзүццц ilahi вьзифьсини баша дүшүлмьси hesab etмишдир. Ыран философу “islam humanizmini” мүсәқил сяміууятин фьалиууятини шьртляндиряг гүс kimi гюгүрдү. O, iddia edirdi ki, “һяқиқи” İslam inqilaby һягьакатымын humanizmi bir чох суаллары, о сүтлядә “ня етмяк?” суалына cavab tapдырасақдыр.

Шягяті islam мьдьяниууятинин зьифлямясинин яsas сьбьабини “ictihad ruhunun” юлмясиндә гюгүрдү. Мүсәқил, azad elmi тьдқиқатларын фонунда islam dininin кечдйү қарылары ictihad hesab edir, onun генішлянмясини вә һягьакат факторунун мүһүм арагысы қүввяйя чеврилмясини вьиб сайырды. Беләликля, Шягяті islamда islahatчылыq prinsiplягинин мүтляг ictihad яасаларыма сюкянмясини зьури hesab edirdi.

Яли Шягяті Тойнбинин фикирляриня мүнәсибят билдиряк гьйд едирди ки, онун тарихи инкишәф konsepsиуасы уалныз сяміууят системинин тькамүцц нязьриууясини deyil, sivilisasiya, мьдьяниууят вә диня уьун olan siyasi һягьакатлар, inqilabлар вә s.douуur. Амма Шягяті sхemi бир гьдяр sadяляшдирир, Тоунбинин тьсьвүцгьгіндә вә дүври тькамүццц дүрд мьгһялясиндә (genesis, inkiшаф-бюүцтя, partlama, dezintegrasiya) даныштыр, ансақ iki - “һүсүм” вә “мүдәфия” мьгһялягьини гюстярir¹. “Ola бильрми сяміууят һямішя “һүсүм” вьзиууятиндә olsun вә “мүдәфия”уя кечид олмасын?” суалы daim Шягятини maraqlандьгьрды вә filosof һямин suala cavab tapмаq ццц яsasлы ахтагышлар арагырды. Яли Шягятинин fikринся, һямин тәбий prosesі sүни olараq dayандьрмаq ццц “һягьакаты” saxламаба yol vermяк olmaz, eyni zamanda “fasilsiz inqilab” нязьриууяси ишляниб һазьрланмалыдыр.

Яли Шягятіуя гюря, һям сяміууятдә, һям дь диндә яsas prinsipляря сюкянмякля “fasilsiz inqilaby” һьуата кечиртяк мүмкүндүр. Вуга дахилдир: ictihad - йахшы ишляря дьвят, пис ишлярдә чькиндирияк; даими шьрякят. Шягяті qeyd edirdi ki, “ictihad қарысы” һамы ццц ачық олмалыдыр: һям цьямалар, һям дь sadя мүсәлманлар ццц. Мүсәлман daim dini дькетмя ццц юзч чалышмалы, мүмкүц қьдьр нүфүз sahibинин fikirlягі olmadan уашамалы, ансақ ehtiyac

¹ Семенов Ю. Н. Социальная философия А. Тойнби: критический очерк. М.: Наука, 1980.

¹ Akhavi Sh. Shariat's social thought. / Religion and Politics in Iran: Shiism from Quictism to Revolution”. Ed. by Nikki R. Keddie. New Haven: Yale University. Press London, 1983

² Сагадеев А. В. Религия и философия в арабских странах. / Философия и религия на зарубежном Востоке. XX век. (Сб.ст.), М.: Наука, 1985

³ Shariati A. Marxism and Other Western Fallacies- an Islamic Critique Translator: R. Campbell. Iran Press – USA, Berkeley, 1980

olduqda ona mцраъият етмялидир.

Daimi һярякятin “fasilsiz inqilab” пязряиуясиня мцвафиq оlaraq iki formasы olмалыдыр: 1. “Daxili һярякят”- мянвяи юзцнц тьякмил-ляшдирмянин subyektidir. Бу, юзцнц дьяркетмяуя чалышмаqдыр, “һяqиqи “Мяня” доьгу getмякдир, сятһи “Мяндян” qачмаq һярякятidir. 2. “Хариси һярякят”- сюзцн һяqиqи мянасында миqрасиуадыр, уяни бцтiовлцкдя сямйууятин вя уахуд да сямйууятин шяр bir цзвцццц bir yerдян башqa уегя yerдяуишмясидир. “Хариси һярякят” сямйууятин инкшафынын уени, daha мцтярягги мярһяляуя кечтясиня imkan уарадыр.

Islamda islahаты зярүгi сайан вя icthadla ялагяляндирмяйи тьяklif етмякля, Шягятi inqilabyн яsas вязифяси olan “yenidьnqurma” мцнасибятдя юз гяүини bildirmишдир.

Юз ишлягиндя юзцнц “Islam ziyalyсы” adландыран Шягятi teztet “ziyali мяsuliuуятиндя” бящс едир. Ziyalyлар биликлярин, һяг шейдян яввяl dini bilikлярин вя мядьяниууятин инкшафы вя уауылмасы иля мяшьул olмалы olan ictimai тьябьядир. Шягятi гейд едир ki, һятта Quran ziyalyлары мяsuliuуятli olмаъа чабьгыр. Ziyaly dindar, юз фяалиууятиндя dini metodologiуаа ямьл едян insандыр.

Iran filosofunun fikri bir чохлагьма, һяг шейдян яввяl, хцsusily Иранда мяшһур olan Сяляляddin Ruminin sufizm ideуаларыны хатыр-ладьр. Шягятi беля hesab едир ki, fanilikдян Мцтляq Иlahиууятя gedян yol insan цряуинин daimi “һicряtidir” вя insan һеч vaxt “sona” Allaha чата бильмяз¹. Беляликля, Шягятинин дцщцнсясиня гюгя, azadлыъа malik insan тьябиятя, тарихя тясир едян sivilisasiуанын тaleyини һялл едян актив subyektdir.

Шярияти билдирир ки, инсанын мащийятиндяки цч «мян»дян ilk iki “мян”in mahиууятi umumbяшыягi вя тарихидирся, onda цццнцц “мян” tamamily subyektivdir. О, insаны шяхсиууятя чевирir, onun ictimai һяyatда иштиракчы kimi keyfiууятлярини мцъийян едир. Еуни заманда, мяһз бу “хариси” “мян” sanki maska kimidir: ынсанын цряуиня gedян yolu бирдьяфлик баълауы².

Iran filosofuna гюгя, һямчинин “dindar мян”, “дцщцнсяли мян”, “qiyamчы мян” вя s. мяуvcuddur. Ансаq бцтцн bunlar “һяqиqи мян” deуилдир. Onларын арасында digярлягi иля мцгайисядя daha дья-

гиндя olanлары да vardьр. Onларla даньшыq арармаq олар; беля фяалийят методу vacibdir, о, инсаны тьяһалыqдан qуртагыр вя hissлярин юзгянinkilyшдирилмясиня qalib гялir. Бу “мян”ля sоһбят “daxili һicряtdir”, юзцнцяуыдышдыр вя еуни заманда юзцндян uzaqlашмаqдыр.¹ Lakin onu дьяк етмяк мцмкцн deуil, onu ансаq seур етмяк вя sevмяк олар.

Я.Шярияти ислам ретроспективиндя инсан концепсийасыны цч аспектдя пязярдян кечирir: а) insan вя islam; б) insанын уаранмасы insan antropologiyасынын predmeti kimi; с) ideal insan. Insанын mahиууятi вя dцnyada уeri мясялясиндя Qurandaky fikirлягi цмумilyшдирягяк Яли Шягятi цч пятися ядя едир: 1) бцтцн мусълманлар няинки бярабярdir, һям дя qardашдыр; 2) доьулан гцндян кишиляг вя qадынлар бярабярdir; 3) insan һям мяляклярдян, һям дя digяр шцursuz olanlardan цстцндцг. Allaha вя insana мцnasibят беля шярһ olunur: Allah insana bir нюв ilkin yolu гюстярir, sonra isя артыq insанын юзц тaleyиня гюгя мяsuliuуят дашыуыг. Сямйууят дя юз тaleyиня гюгя юзц мяsuliuуят дашымалыдыр.²

Бу фяслин «**Ideal сямйууят konsepсийасы**» адланан **икиньи йарымфяслиндя** гейд олунур ки, XX ясрин 60-70-ъи илляриндя Иранын иътимаи-сийасы вя социал фикриндя буюцк сяс-кцйя сябьб олан, щаким идеолозия тьярфиндян эениш тьяблиь едилян вя халгын рифащынын зиддиня йюнялмиш «аь ингилаб» баш верди. Мәһз сәмйууятин аснасаqли бир вәзиууәтдә olduğunu гүрән Әли Сәриәти цзьһн “ideal сәмйууәт konsepсийасы”ны yaratmaға мәcbur oldu.

О билдирирди ки, ilkin ictimai мцnasibятлярин formalашмасы zigвя сывиууясиня чатдыqдан sonra sakitляшмя мярһяляси бвяшыгууятдя уени dini – ictimai мцnasibятлярин гярарлашмасына хцsusi тьякан verdi. Бу мцnasibятляр фонунда мцсялман icмасынын – цмманын insanlarla аһяндар ямякдашыьынын уеганя мцмкцн formasы ideal сямйууят prinsiplягидир. Burada ясас бирляшдирici faktor din вя dini мядьяниууят hesab edilir. Цмумиууятля, цмmada мяуvcud olan бярабярлик вя яdalят prinsiplягi ясасында цмумхалq мцккйууятi тямин edilir. Онун фикринья, мянвяи азадлыг игтисади азадлыгдан даща цстцндцр.

¹ Йеня орада.

² Малушков В.Г. К вопросу о понимании человека и общества (исламского) в трудах иранского философа Али Шариати. Проблемы этики в философских учениях стран Востока. Сб. ст. М.: 1986.

¹ Shariati A. On the Sociology of Islam: Lectures/ Trans. From the Persion by Hamis Algar. Berkeley: MИran Press, 1979.

² Шариати А. Пустыня. Тегеран: 1970.

Шягіяті юзүңү “халқын пүтауяндяси” вя марақлары қоғуван һакимиууятин тәғәғдары адландығырды¹. Lakin onun ideal ямайийят үңүң arzu etdiyi dövlet quruluşu Qarб мүтәғәғккирлягинин, liberalizm тәғәғдарларынын баша дүшүңкляги демократија дейил, хүсүси «үмумта принципляги» ясасында қурүлмүш ядаләтли сяміууятдыр. Шягіяті Qarб демократијасыны “тамат үңүңүмүш” адландығыр вя сијаси конууктуруанын сеңисилягин дейил, мяһз рүлүң гүңүң иля мүңяййяң олүнмасыны үүгүлауығырды. Onun fikриня, Qarб демократијасы, юз ясас маһиууятини итирмүш, үмуми бряғабяғлији тямин етмяуяряк кичик азлыгы чохлаыа қаршы қоумүшдүр. Шягіяті мүңасир демократик принциплягин истяниляп halda олиқархларын вя аристократик үңүмрянин хидмәтүчисиня чеврилмәси тәһлүқясинин мүвүсүдлүкүню хүсүсүля қейд едирди. Философ онлары antidemokratizmдә иттиһам едяряк Sokраты вя onun davamчылары olan Platon, Aristotel, Alkiviad вя Ksenofonu тәқдим етдикләги һакимиууят нязяғиууясиня гүңя кяскин тәңқид едирди².

Ideal сяміууятин илкин фялиууятинин ясасыны Шягіяті ики принцип формасында ортауа қоурду. Onlardan birincisi dini һярякатда күнүлүң оларақ иштирак етмяк вя сяміууятин taleyinдә юз мясүлиууятини баша дүшяряк исма үзүлягиня тәбе олмағ принципдир. Бкincisi исә ядаләт вя бряғабяғлији һяуата кечиряп “нюқсаныз гяһбяғ”ин олмасы принципдир.

Шягіяті итиһад нязяғиууясини демократик принципляря бирляшдирмәуя чалышығырды, lakin белә үзүнләшманын конкрет yolunu гүстярмиғди. Шягіятинин арzulадыгы ideal сяміууятдә итиһад вя демократик принциплягин қаршылықлы ялақялягинин тарихи yolунун әүстярилмәмяси онун мялүм консепсийасынын мяшүдүдлүкү шесаб олуна биляря.

Мүңялман исмаларында insanларын юз лидерляги иля birlikдә мяқсәдяууып һярякят етмяляги үңүң уалныз вя уалныз хүсүси inam мүвүсүд олмалыдыр. Шягіяті қейд едирди ки, “һеч бир исма inamsыз, inanc мянбляляги мүвүсүд олмәдан effektли идаря oluna bilmәз”³. Шягіятинин ишляуиб һазырладыгы inamят консепсийасы Qarбдә мүвүсүд olan харизматик лидер консепсийасы иля мүңауисә едиль биляряк қядяг гүңя malikdir. Bu консепсийауа гүңя, һяг бир мүңялман

¹Йеня орада,

²Шариати А. Пустыня. Тегеран: 1970.

³Bayat – Philipp M. Shiism in Contemporary Iran Politics: the Case of Ali Shariati. Towards a modern Iran. 1979.

исмасынын liderи хүсүси keyфиууятляги иля үңя чыхмалыдыр¹.

Һяг бир исманын гяһбяғи қурдүкү сяміууятин ясас мяқсәдини - insanнын yerдә Allahын ирадясинин дашыуысыны олдуьуну баша дүшмәлидир. Ансақ мүңялман исмаларынын тәғәғдирәгисә сәһәти онларын лидерлягинин юз исмаларынын инкшафы үңүң қүсүрсүз һярякят yolunu сеңмәси иля мүңаууяп олүнмалыдыр.

Ideal сяміууятин формалашмасынын ясасында “ядаләт” принципі дүрүр. “Таңгы һямішя ядаләтлидир” – принципиня ясасланан Шягіяті белә һесаб едир ки, insan сяміууяті ядаләтсизлији иляү етмяуя мясүрдүр. Һяг бир ideal мүңялман сяміууяті исламы тәһриф едянляря қаршы кяскин мүңбаризя апармалыдыр.

Ideal сяміууятдә “қүсүрсүз insan” идеясы иля баылы Шягіяті хүсүси консепсийа да ишляуиб һазырламышы. Onun консепсийасында уарәдылмүш insan образы бир шох хүсүсиууятлягиня гүңя Мяхәммәд Иқбалын “kamil insan” образыны хатырладыр. Шягіятиня гүңя, һяг бир insan “kamil insan” образына daxil olduқда yer үңягиндә ilahi ирадяни yerиня yetиряп бир варлыгыа чеврилir.

Шягіяті юзүңүң уарәтдыгы insan вя ideal сяміууят консепсийасынын шяряңиндә үңүң мүвүсүд olan тәвряқялягин марақларыны якс етдирмәйя чалышымыш вя онлары истисмәгчы тәвряқяляря қаршы уюнәлтмәуя мүңәффяқ олмүшдүр. Мяхз бу сәбябдяп Шягіяті идеялары Иран инқилabyнда яһяміууятли rol оунуауан бир чох тәшкилатларын програманын ясасыны тәшкил етмишди.

Икинчи фяслин үңүңүң – сонуню йарымфяслиндә «**Мядяни инқилаб нязяғиууяси**» адланан Я.Шяриятинин мядяни дяйишикликляр вя йениляштя просесиня даир дүшүңгяляри арашдырылыр вя гейд олунур ки, мүңяғәғккирин фикриня, Qarб мядяниууятиндәп фяғқли оларақ Шяғр мядяниууяті юз башлангысыны яп қядим оријинал сивилisasiyalardan гүңүңүң. Eyni zamanda, о һесаб едир ки, “юзүңяряуыдыш” шчагы бязи халқлар үңүң, мясяляп, tropik Afrika юклялягинин milli азадлық һярякаты үңүң қябуедилмәздыр. Белә ки, һямин халқлар мүңстяқил мядяниууят вя тарихя malik дейилляг. Дягин күкляря malik olan milli мядяниууятдә инқилаб етмяк мүңәффяқиууятин ясас шярти һесаб олунан заман кянардан yerли мядяниууятә гүңя

¹Варобьев В.Н. Мифотворческая функция государственных идеологических доктрин в Иране 60-70-х годов XX в. Массовая литература в странах Азии и Африки . М.: Наука, 1985, с.54.

sırayət edilən kortyabii Qarb modeli mexaniki surətdə inkar olunur.

O, bəşər dünyəsində ki, milli azadlıq hərəkatı milli mədəniyyətin qorunub saxlanılması üçün yəqin imkanlıdır və kəndən gələn “modernizmin” antitezisi hesab edilə bilər. Bu o deməkdir ki, milli mədəniyyət kəndən qoşulmaq istəyən hər bir elementə qarşı mütləq pəşmanlıq lazımdır. Bu proses mexaniki olaraq mədəni inqilabın qarşısında sonra yeni mədəniyyətin sosial-siyasi inkişafında özünü daha da qabaqda göstərir. Belə ki, sosial-siyasi inkişafa bir çox bəşər üçün ənənəvi olaraq mədəniyyətin imtina edilir və onlar yenisi ilə əvəz olunur.

Şəriəti islam dininin müxtəlif təsiri məlik olduğu dünyədə mədəniyyətin və dinin qarşılıqlı dialoqu mənasız yer verirdi. O, bu problemi hələ 1960-cı illərin əvvəllərində bir çox mədəniyyətdə milli özünü dərk etmə, və milli mədəniyyətin inkişaf perspektivləri mənasız ilə əlaqələndirmişdi. Sonrakı mədəniyyətdə Şəriəti bu məqsədu «Xilaskarı gələcəkdə inkişaf etdirirdi» adıyla altında nəşr etdirirdi müəssisələrində daha da inkişaf etdirirdi.

Şəriəti yəqin idi ki, milli mədəniyyəti hər hansı kənd elementləri dəstəkləmə iqtisadi və siyasi məqsədsizlik yarada bilər. O, bəşər dünyəsində mövcud olan humanizmi, o cümlədən müxtəlif ölkələrdəki «Islam humanizmi» yeganə vasitə kimi göstərdi. “Xilaskar” rolunu Mədəniyyət rəhbərliyinin dünyədə mövcud olan ideal islam oymaqlarıdır” - deyən Şəriəti öz düşüncələrini bu istiqamətdə təməlləndirən tədqiqatçıdır.

Şəriəti inkişafı tədqiqatçı insanlara verilmiş bəşər dünyəsində, istedad, zəka adlandırdı. Bu da özünü mədəniyyətdə çox müxtəlif təşkilatçılıq funksiyası daşıyır və bəşər dünyəsində mədəniyyət, onun inkişafına kompleks şəkildə təsirini göstərir.

Şəriətinin bəzi islahatçı ideyaları bir çox müxtəlif siyasi təşkilatların fəaliyyət proqramına çevrilmiş, mədəniyyətin ictimai-siyasi, mədəni hərəkatının inkişafında, istiqamətləndirilməsində müxtəlif rol oymaqlarıdır.

İşin «**Şəriəti**» məqsətlərində tədqiqatçı yəqin vuruşları və bəşər dünyəsində tədqiqatçıdır.

Dissertasiyanın yəqin məqsətlərində müxtəlif tədqiqatçı olundu axtarılan elmi tədqiqatçı yəqin tədqiqatçıdır:

1. Əli Şəriəti fəlsəfəsində mistisizm, bərabərlik və azadlıq ideyaları// Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2009, № 3(69), s.264-266.

2. Əli Şəriəti fəlsəfəsinin formalaşması// Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Humanitar elmlər, Bakı: 2009, s.364-365.

3. Əli Şəriəti fəlsəfəsində özünəməxsus problemi// Dünya baxış. Elmi, nəzəri, praktik jurnal. Bakı: 2009, №2, s.35-40.

4. Əli Şəriəti və Seyid Nəsrin dini-fəlsəfi baxışları arasında oxşar və fərqli cəhətlərə dair// Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial- siyasi elmlər seriyası. 2009, №1, s.118-124.

5. İdeal mədəniyyət konsepsiyası// Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış. Bakı: 2009, №3, s.244-248.

6. Əli Şəriəti fəlsəfəsində insan anlayışı// Psixologiya jurnalı. Elmi-praktik jurnal, Bakı: 2009, № 4, s.63-70.

7. Əli Şəriəti fəlsəfəsinin əsas istiqaməti/ XXI əsr – mədəniyyətlər və mədəniyyətlər. Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransının materialları (10 aprel 2010-cu il). Bakı: 2010, s. 244-248.

8. Проблемы культурной революции в творчестве Али Шариати// XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего. Межвузовский сборник научных трудов (международный выпуск), выпуск 13. Пенза: 2010, с.82-90.

9. Əli Şəriətinin mədəniyyət formalaşması// Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi. Bakı: 2010, s.214-223.

10. Яли Шариати фəлсəфəсиндə концептуал мәдəниyyət// «Дүвлят вə дин» журналы, 2011, №3(23), с.46-54.

11. Религиозно-философский подход к проблеме человека в концепции Али Шариати// Вестник Карагандинского Университета, серия история, философия, 2012, №2(66), с.76-81.

Дахиль Джахангир оглу Велиев
«Религиозно-философские взгляды Али Шариати»
Резюме

Диссертация посвящена формированию и эволюции взглядов современного иранского философа-богослова, исследованию его своеобразного, оригинального подхода к проблемам философии. Диссертация состоит из введения, двух глав (шесть подглав), заключения и списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность проблемы, степень ее научной разработанности, обосновываются цели и задачи, научно-методологические основы, научная новизна, научно-теоретическое и практическое значение диссертационной работы.

В первой главе диссертации «Основные аспекты философии Али Шариати» исследуются основные факторы, повлиявшие на формирование и развитие философских взглядов Али Шариати, рассматриваются его идеи относительно религиозной философии, анализируется его концепция человека. Отмечается, что возврат к подлинному исламу и освобождение от недостатков предполагает отход от современной искусственно надуманной цивилизации, обусловлено строительством идеального общества, где господствуют естественные отношения между людьми, где понимается божественное предназначение человека.

Во второй главе «Социально-философские концепции Али Шариати» анализируются проблемы обоснования Али Шариати возрождения ислама проведения здесь реформ, его идеи о принципах и методах строительства нового общества, а также его высказывания о культурном возрождении.

Согласно концепции Али Шариати, как в обществе, так и в религии необходима опора на основные их принципы для реализации «перманентной революции». Здесь нужно проведение в жизнь иджттихада, или устремленности на нравственно чистые деяния и уход от плохих деяний. В заключении подводятся итоги исследования, делаются основные выводы, даются некоторые рекомендации относительно более углубленного изучения наследия Али Шариати.

Dakhil Jahangir oghlu Valiyev
Religious and philosophical views of Alih Shariati
Summary

The presented thesis is devoted to the formation and evolution of religious and philosophical views of contemporary Iranian (Persian) theologian and philosopher Alih Shariati and investigation of its specific original ideas.

The work consists of introduction, two chapters (six semichapters), conclusion and the list of bibliography.

In the "introduction" part the actuality of the theme is based, the degree of a problem is investigated, the aim and duties, theoretical and methodological basis, scientific innovations and scientific and the theoretical and practical importance of investigation is determined, approbation and structure is explained as well. In the first chapter called "The main aspects of Alih Shariati's philosophy", the main aspects influencing to the formation and evolution of philosopher's world-look are investigated, his opinions about religious philosophy are looked through, the conception of human is commented.

In the second chapter called "Social and philosophical conceptions of Alih Shariati", Alih Shariat's innovation and reform in Islam is based and special attention is paid to the establishing of principles and methods and some opinions about cultural innovations are put forward.

As to Alih Shariat it is possible to realise "non-stop revolution" not only in society, but also in religion taking into consideration the main principles. And here is included invitation for charity, to avoid from bad things and to be always in action.

In the "Conclusion" part of the work the investigation is summarized, the main results are generalized. Some opinions are put forward for investigation of A.Shariat's legacy deeply, which is very important.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, СОЦИОЛОГИИ И ПРАВА**

На правах рукописи

Дахил Джангир оглы Велиев

**РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
АЛИ ШАРИАТИ**

Специальность: 7210.01-История философии

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по философии

БАКУ-2013